

Міжрегіональна Академія Управління Персоналом
(МАУП)

Інститут Міжнародної Економіки та Фінансів
(ІМЕФ)

Індекс групи: Е 10 02 БМЕБ (4,63)

Прізвище ім'я по батькові
студента:

Курсова робота

З дисципліни: Політична економія

За темою: Аналіз структури доходів соціальних груп населення
(Тема № 11)

Прізвище та ініціали викладача: Руденко Н.В.

Київ - 2003

ЗМІСТ

1. Вступ	3
2. Теорія споживання	6
3. Доходи та витрати домогосподарств	
• Доходи і ресурси населення та домогосподарства	9
• Витрати населення та домогосподарства	20
4. Показники диференціації населення за рівнем матеріального добробуту та нерівності розподілу доходів (витрат)	22
5. Становлення середнього класу в Україні	
6. Становище економіки України за 2000 – 2002	
7. Доходи населення і домогосподарств за січень – червень 2003 р. ..	32
8. Висновки	
9. Перелік звертань	

ВСТУП

Добробут населення формується під впливом різних факторів. Чим більше в домогосподарстві працездатних осіб, чим вищою є їх освіта, кваліфікація, тим краще вони працюють або займаються підприємницькою діяльністю, тим більшими буде сукупний дохід сім'ї. І навпаки, переважає в сім'ї непрацездатних осіб, утриманців, пенсіонерів з малою пенсією зменшує сукупний і середньодушовий дохід. Як правило, додаткові джерела добробуту для наших сімей — малі пенсії, стипендії допомоги різного призначення та субсидії — не є вирішальними.

Не сприяє зростанню добробуту і масова втрата роботи працездатними членами сім'ї, тобто безробіття, яке в Україні за останні роки безперервно збільшується. Знижується добробут українських сімей і зростають податки на доходи, нерухомість, а також збільшуються різні збори, платежі, особливо перманентне підвищення плати за комунально-побутові послуги. Останні дуже істотно зросли в кінці 90-х років та до цього часу.

Країна ніколи не буде багатою, якщо в ній основна маса населення зубожіла. Навпаки, зростання доходів домогосподарств сприятиме і зростанню споживчого попиту, пожвавленню економічної кон'юнктури, поступальному розвитку суспільства.

Домогосподарства з державою мають органічні взаємозв'язки. З одного боку, вони об'єктивно заінтересовані в існуванні сильного державного апарату, який забезпечує охорону кордонів країни, підтримує правопорядок, створює і вдосконалює законодавство, регулює функціонування різних сфер і галузей економіки та управляє адміністративно-територіальними утвореннями, забезпечує значною мірою

безкоштовні освіти та медичні послуги тощо. Весь цей громіздкий державний апарат утримується за рахунок податків, в т. ч. і громадян (домогосподарств).

З іншого боку, держава за рахунок податків та різних платежів юридичних і фізичних осіб формує спеціальні фонди: пенсійний; соціального, медичного страхування; сприяння зайнятості тощо. Це дає змогу їй сплачувати пенсії непрацездатним особам, матеріально підтримувати дітей-сиріт, інвалідів, безробітних відшкодовувати втрату заробітної плати через травми і хвороби. З державного бюджету, який також формується в основному за рахунок податків, держава фінансує системи освіти, охорони здоров'я, утримує силові структури (армію, міліцію тощо).

Образно кажучи, економіка домогосподарства пов'язана з економікою держави за принципом сполучених посудин. У періоди економічної активності зростає обсяг виробництва (національний дохід країни) і суспільство має можливість підвищувати добробут сімей шляхом збільшення як трудових доходів, так і пенсій, стипендій, інших соціальних виплат. І хоча можливості сім'ї щодо маневрування своїми ресурсами небезмежні навіть у періоди сприятливої економічної кон'юнктури, вона може більше витратити коштів на поточні потреби, освіти, зміцнення здоров'я своїх членів та робити заощадження.

У періоди погіршення загальної економічної кон'юнктури (кризи) в країні доходи сім'ї скорочуються і вона мусить зменшувати свої видатки або шукати нові можливості поновлення доходів.

Таким чином, формування і використання сімейних доходів, завершуючи фазу розподілу, є важливим та активним важелем економічного стимулювання суспільного виробництва та стабільного соціального розвитку суспільства.

ТЕОРІЯ СПОЖИВАННЯ

Проблеми формування і використання сімейних доходів розглядає *теорія споживання*, яка досліджує вподобання індивідів на основі їх власних потреб, аналізує, як домогосподарство вибирає той або інший товар, в якій кількості воно може його купити, враховуючи обмежений бюджет споживача і прагнення максимізувати власну вигоду.

Для того щоб споживач міг розподілити свої кошти для задоволення потреб між різними потребами, йому потрібна певна загальна основа для їх співставлення. З цією метою економісти ввели поняття *корисності*. У XVIII ст. це поняття почали використовувати дослідники математичної ймовірності. У 1738 р. швейцарський математик Д. Бернуллі зазначив, що люди поведуться так, що гроші, які вони можуть виграти у чесному парі, коштують для них менше, ніж інші, які вони можуть програти. Це означає, що вони не схильні до ризику і кожен наступний долар майна приносить їм менший приріст реальної корисності.

У гуманітарні науки поняття корисності було введено англійським філософом, соціологом, юристом Є. Бентамом, який заснував утилітаризм – напрям у соціальній філософії (від лат. *Utilitas* — користь, вигода). „Під принципом користі, — писав учений, — розуміють той принцип, що схвалює або не схвалює будь-яку дію, залежно від того, чи прагне вона (як нам здається) збільшити або зменшити щастя тієї особи, про інтерес якої йде мова, або, кажучи те ж саме іншими словами, сприяти або перешкоджати цьому щастю”. Згідно з теорією Є. Бентама, максимізація корисності і є психологічним принципом поведінки людей, яким вони керуються, намагаючись уникнути страждань і збільшити

задоволення або щастя. Він вважав, що суспільство, в тому числі і законодавство, повинно ґрунтуватися на цьому принципі щоб забезпечувати „найбільше щастя для найбільшої кількості індивідів”. На той час погляди Є. Бентама були досить прогресивними. Вчений вважав, що соціальну й економічну політику потрібно спрямовувати на досягнення певних практичних результатів, тоді як попередні підходи ґрунтувалися на традиційній або релігійній доктринах. І нині ці ідеї актуальні, тому що багато політиків захищають свої законодавчі пропозиції за допомогою утилітарних уявлень про те, що може бути найкращим для найбільшої кількості людей.

Прийнявши утилітарну доктрину корисності, економісти мали нагоду створити теорію поведінки споживача, засновану на гіпотезі про можливість співставлення корисностей різноманітних благ. Вважали, що при заданих цінах споживач прагне так розподілити свої кошти на купівлю товарів, щоб максимізувати очікуване задоволення або задоволення від їх споживання. При цьому він керується особистими смаками й уявленнями.

Представник неокласичного напрямку політичної економії В. Джевонс розвинув концепцію корисності Є. Бентама. Він розглядав економічну теорію як „обчислення задоволення і болю” і показав, як раціональні індивіди можуть обґрунтувати свої споживчі рішення додатковою або граничною корисністю кожного товару. Більшість утилітаристів ХІХ ст. вважали, що корисність є психічною реальністю, яку можна прямо і кількісно виміряти.

Визначена у такий спосіб корисність має суто особистий, суб’єктивний характер. Французький філософ Е. де Кондильяк зазначав: „Отже, з міркувань про корисність речей складається їх цінність, і залежно від тих міркувань вона підвищується або знижується... Але якби почали вважати цінність ознакою не відносною, невіддільною від речей і

незалежною від міркувань, то це поняття стало б джерелом поганих роздумів”.

Економісти неодноразово намагалися відмовитися від терміна „корисність”, який має оцінний характер, знайти йому кращий відповідник. Російський економіст Н. Бунге пропонував використовувати поняття „придатність”. „Потреба у наркотичних засобах, — писав він, — незаперечна, але чи можна сказати, що опіум і гашиш корисні для тих, хто палить, — вони тільки придатні як речовина для сп'яніння”. Італійський економіст і соціолог В. Парето запропонував замінити термін „корисність” неологізмом *ophelimité*, що означає відповідність між речами та бажаннями. Французький економіст Ш. Жид пропонував використовувати термін „бажаність”, вважаючи, що ця категорія „не передбачає існування у бажань моральних або аморальних ознак, розумних або нерозсудливих”. На підтримку терміна „бажаність” висловлювався і відомий американський економіст і статистик І. Фішер, зазначаючи перевагу антоніма „небажаність” порівняно з „некорисністю”. Але термін „корисність” пережив своїх критиків і вживається й досі.

Завдання кожної з національних економік — сприяти постійному збільшенню обсягу споживання товарів і послуг домогосподарством, оскільки недоспоживання призводить до утворення надлишків виробленої товарної маси, що спричиняє кризи в економіці. У періоди погіршення загальної економічної кон'юнктури (кризи) в країні доходи сім'ї скорочуються і вона мусить зменшувати свої видатки або шукати нові можливості поновлення доходів.

Таким чином, формування і використання сімейних доходів, завершуючи фазу розподілу, є важливим та активним важелем економічного стимулювання суспільного виробництва та стабільного соціального розвитку суспільства.

ДОХОДИ І ВИТРАТИ НАСЕЛЕННЯ ТА ДОМОГОСПОДАРСТВ

Доходи і ресурси населення та домогосподарства

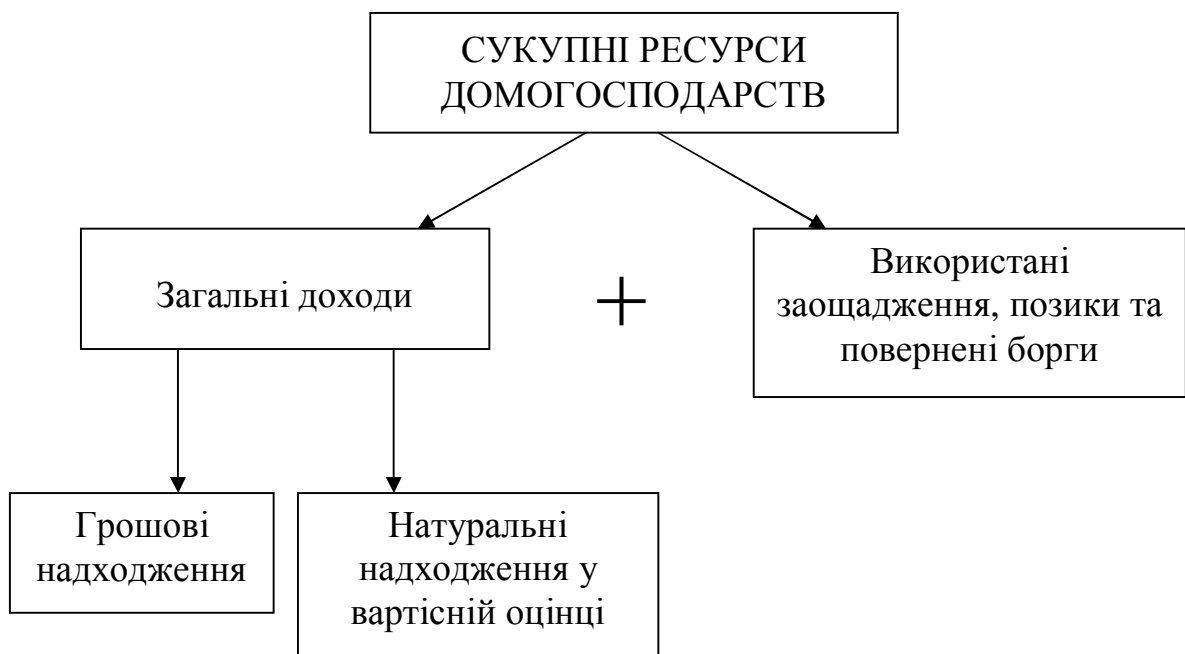
Ресурси домогосподарства – це всі види грошових, натуральних доходів, а також – всі види соціальної допомоги, включаючи субсидії на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, подарунки, доходи від продажу особистого та нерухомого майна, використані заощадження тощо. Не включаються в доходи та ресурси домогосподарства кошти, отримані одним членом домогосподарства від іншого (наприклад, дітям на кишенькові витрати), безготівкові дотації держави на виховання дітей в дошкільних закладах та навчання в загальноосвітніх школах, професійно-технічних та вищих учбових закладах, на лікування, на безкоштовний проїзд в громадському транспорті окремих категорій громадян.

Грошові доходи домогосподарства складаються з суми грошових та натуральних (в грошовій оцінці) надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за виключенням прибуткового податку та обов'язкових відрахувань), доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходів від власності у вигляді процентів, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів, надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих в порядку самозаготівель, соціальних допомог, пенсій, стипендій, грошових допомог від родичів і інших осіб та інших грошових доходів.

Загальні доходи домогосподарства включають грошові доходи, вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за винятком матеріальних затрат на її виробництво), в порядку самозаготівель, вартість грошової допомоги та подарованих родичами та іншими особами продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, суму пільг та субсидій на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива, а також - суму пільг на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту та зв'язку.

Сукупні ресурси домогосподарства складаються із загальних доходів, використаних заощаджень, приросту в обстежуваному періоді позик, кредитів, боргів, взятих домогосподарством, а також – повернених домогосподарству боргів. Цей показник відображає потенційні ресурси домогосподарства, отримані в обстежуваному періоді, незалежно від джерел їх надходження. Складові сукупних ресурсів показані схематично:

Мал. 1 Структура сукупних ресурсів домогосподарства

Сукупні ресурси домогосподарств розпадаються на дві частини: загальні доходи та використані готівкові заощадження, сальдо боргів, позик і кредитів. Загальні доходи складаються з грошових та натуральних надходжень (у вартісній оцінці).

Грошові доходи є основною складовою загальних доходів і включають:

Оплата праці – заробітна плата, премії, інші винагороди, виплати і допомоги, отримані за основним і додатковими місцями роботи як у грошовій, так і в натуральній формах оплати за виключенням прибуткового податку та інших утримань відповідно чинного законодавства.

Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості - особисті доходи від підприємницької, фермерської та самостійної господарської діяльності громадян (тобто без урахування видатків, пов'язаних з цією діяльністю).

Доходи від власності - отримані дивіденди по акціях та інших цінних паперах, відсотки по вкладах в банківські установи, доходи від здачі в найми нерухомості (житла, гаражів, дач, земельних ділянок тощо).

Доходи від продажу нерухомості - грошові доходи, отримані від продажу квартир, дач, гаражів, будинків, частини будинку, земельних ділянок.

Доходи від продажу особистого і домашнього майна - грошові доходи, отримані від продажу особистого і домашнього майна (автомобіля, ювелірних прикрас, одягу, меблів тощо) незалежно від вартості їх початкової купівлі.

Доходи від особистого підсобного господарства включають дві складові:

1) **грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції**, виробленої в особистому підсобному господарстві та отриманої домогосподарством в порядку самозаготівель;

2) **вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель.** При розрахунку цієї статті доходу виключаються матеріальні витрати на виробництво продукції (транспортні витрати, витрати на купівлю кормів, сільськогосподарської техніки та обладнання, насіння, добрива, засобів захисту рослин, ліків для худоби тощо). В цей показник також включається вартість отриманих з особистого підсобного господарства продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, подарованих родичам та іншим особам, а також - вартість спожитих продуктів, отриманих в порядку самозаготівель. Оцінка спожитих натуральних надходжень здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді.

Пенсії – всі види трудових і соціальних пенсій: за віком, за інвалідністю, у зв'язку з втратою годувальника, соціальні, військовослужбовцям та інші.

Стипендії — всі види стипендій, які виплачуються учням професійно-технічних учбових закладів, студентам, які навчаються з відривом від виробництва у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, включаючи стипендії, які виплачуються підприємствами та організаціями, стипендії та інші виплати аспірантам, ординаторам.

Допомоги - всі види одноразових та щомісячних допомог, отриманих населенням з державного та місцевого бюджетів, фондів соціального захисту, від профспілкових організацій, за рахунок коштів підприємств та з інших джерел. З загального обсягу допомог виділяються:

1) **допомога по безробіттю** – допомога , яку отримують непрацюючі громадяни працездатного віку, які мають статус безробітних (zareєстровані в державній службі зайнятості);

2) **допомога малозабезпеченим сім'ям** – адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, запроваджена з метою надання матеріальної підтримки найменш соціально захищеним верствам населення;

3) **допомоги на дітей** – одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини, допомога по догляду за дитиною у віці до 3 років, допомога сім'ям, які виховують дітей у віці від 3 до 6 років, грошові виплати матерям (батькам), які доглядають трьох і більше дітей віком до 16 років тощо;

4) **інші допомоги** – допомога сім'ям осіб, які загинули при виконанні службових обов'язків, допомога на поховання, всі види допомог від місцевої влади, допомога по догляду за інвалідами, особами похилого віку тощо.

Допомога від родичів та інших осіб – включає дві складові:

1) **допомогу грошима** – гроші, отримані в подарунок від родичів, знайомих, інших осіб;

2) **допомогу від родичів та інших осіб** продовольчими товарами у вартісній оцінці, яка здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді.

Аліменти – на утримання неповнолітніх дітей, батьків похилого віку тощо. Також по цій статті враховуються допомоги, які виплачуються органами соціального забезпечення під час розшуку батьків, які ухиляються від сплати аліментів.

Натуральні надходження у вартісній оцінці містять:

Пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива – сума грошових нарахувань відповідно відсоткам пільг на оплату окремих житлово-комунальних послуг різним категоріям населення (інвалідам, учасникам Великої Вітчизняної війни, учасникам бойових дій,

багатодітним сім'ям, учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС тощо) та сума нарахованих субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого, рідкого (побутового) палива.

Пільги на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку - частина вартості путівки на оздоровлення та відпочинок, оплачена підприємством, організацією, органом соціального захисту тощо, сума пільг на оплату телефону та на проїзд в міжміському транспорті окремих категорій населення.

Інші грошові доходи – грошові надходження, які не згадувалися раніше.

Використання заощаджень, позики та повернені домогосподарству борги – сума використаних в обстежуваному періоді готівкових заощаджень, зменшення вкладів в банківських установах тощо. Також по цій статті враховуються позичені гроші та гроші, повернені домогосподарству.

На підставі даних вибіркового обстеження та балансів грошових доходів і витрат здійснюється статистичний аналіз матеріальної забезпеченості населення в цілому, окремих соціальних груп (верств) населення та домогосподарств.

Обчислюється *середній розмір грошових доходів у розрахунку на одне домогосподарство та на душу населення*.

Середньомісячний грошовий дохід на душу населення розраховується діленням загального розміру грошових доходів за місяць на середню чисельність населення. Визначаються також:

- *середньомісячна номінальна заробітна плата* робітників і службовців у галузях економіки (незалежно від форми власності та господарювання) діленням нарахованого місячного фонду оплати праці на середньомісячну чисельність робітників та службовців;

• *середньомісячна реальна заробітна плата* розраховується діленням відповідної номінальної заробітної плати на індекс споживчих цін або множенням на індекс купівельної спроможності грошової одиниці.

Для певних соціальних груп визначаються суми та *середній розмір призначених місячних пенсій за віком* - відношення загальної суми призначених пенсій пенсіонерам, які знаходяться на обліку в органах соціального захисту до загальної чисельності пенсіонерів.

Окрім середніх показників, використовуються відносні показники порівняння зі стандартом. Наприклад, *співвідношення середнього розміру призначених місячних пенсій за віком та середньомісячної заробітної плати* або порівняння *середнього розміру призначених місячних пенсій за віком з мінімальним розміром пенсії*.

Мінімальним розміром пенсії за віком вважається мінімальна грошова сума з урахуванням компенсаційних виплат у зв'язку із зростанням споживчих цін, отримання яких гарантовано умовами, передбаченими чинним пенсійним законодавством.

У таблиці 1 подано розміри та співвідношення середньої пенсії та середньої заробітної плати працівників, зайнятих в економіці України.

Табл. 1

Показник	1999	2000	Темп зміни, %
Середньомісячна заробітна плата, грн.	219	303	138
Сума призначених місячних пенсій за віком, грн.	722	877	122
Чисельність пенсіонерів, які одержують пенсію за віком, млн. Осіб	10,4	10,3	99
Середньомісячна пенсія за віком, грн.	69	85	123
Співвідношення середнього розміру пенсії та заробітної плати, %	31,5	28,0	89

Отже, середньомісячна пенсія за віком 2000-го року становила 85 грн. ($877 : 10,3$), тобто зросла, порівняно з попереднім роком, на $23\% = (85 : 69) \cdot 100 - 100$. Швидшими темпами зростала середня заробітна плата, коефіцієнт випередження становив $112\% = (1,38 : 1,23) \cdot 100$. Саме цим

пояснюється помітне скорочення (-11% = 89% - 100%) співвідношення середнього розміру пенсії та зарплати. В 2000 році середня місячна пенсія за віком у півтора рази перевищувала її мінімальний розмір ($85 : 58 = 1,47$).

Середні показники доходів порівнюються із встановленими в країні поточними стандартами малозабезпеченості та бідності. Такими стандартами є: прожитковий мінімум, межа малозабезпеченості, розмір доходу, який дає право на отримання допомоги.

Прожитковий мінімум - вартісна межа набору продуктів (харчування, достатніх для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, а також мінімального набору непродовольчих товарів та послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. В Україні в 2000 році прожитковий мінімум становив 270,1 грн.

Частка населення, що має середньодушові доходи нижчі за прожитковий мінімум, є показником *рівня бідності*.

Межа малозабезпеченості - нормативна величина середньодушового сукупного доходу, яка забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів та послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством. У 2000 році ця межа становила 118,3 грн. на місяць.

Розмір доходу, який дає право на отримання допомоги, - це затверджений мінімум душових доходів, який є підставою для призначення допомоги, і в 2000 р. становив 46 грн. У таблиці 2 наведено результати порівняння середньодушових грошових доходів населення України за місяць у 2000 році із зазначеними стандартами малозабезпеченості та бідності залежно від наявності в домогосподарствах дітей.

Табл. 2

Категорія домогосподарств	Середньодушові грошові доходи за місяць, грн.	Порівняння грошових доходів із стандартами, разів		
		Прожитковий мінімум	межею малозабезпеченості	доходами, що дають право на допомогу
З дітьми	109,5	0,41	0,93	2,4
Без дітей	137,6	0,51	1,16	3,0
В цілому	120,7	0,45	1,02	2,6

Середньомісячні грошові доходи в розрахунку на душу населення по Україні складають 45% від встановленого прожиткового мінімуму (120,7 : 270,1). В домогосподарствах, які не мають дітей, середні грошові доходи досягають половини розміру встановленого мінімуму. Доходи домогосподарств з дітьми знаходяться навіть нижче за межу малозабезпеченості. Отже, в усіх обстежених категоріях домогосподарств доходи не дозволяють задовольнити основні життєві потреби.

У розрахунку на одне домогосподарство обчислюються *середньомісячні грошові доходи* та *середньомісячні сукупні ресурси* (діленням загальної суми сукупних ресурсів на кількість домогосподарств) в цілому та по окремих джерелах надходжень. Такі середні подаються по Україні в цілому, в розрізі видів поселень (міські та сільські), а по міській місцевості з поділом на великі та малі міста, а також в розрізі областей.

У таблиці 3 наведено склад середньомісячних доходів домогосподарств України в розрізі видів поселення за 2000 рік.

Табл. 3

Ресурси домогосподарств	Вид поселення			Структура ресурсів, %		
	Великі міста	Малі міста	Сільська місцевість	Великі міста	Малі міста	Сільська місцевість
Сукупні ресурси – всього, млн. грн., у т. ч.:	2453	2055	2292	100,0	100,0	100,0
Грошові доходи	1841	1188	937	75,1	57,8	40,9
Натуральні надходження у вартісній оцінці	390	676	1184	15,9	32,9	51,7
Використані заощадження	222	191	171	9,0	9,3	7,4
Кількість домогосподарств, тис	6720	5450	5510	X	X	X

Структура сукупних ресурсів істотно відрізняється, особливо в домогосподарствах сільської місцевості та великих міст, де лівову частку посідають грошові доходи і становлять $75,1\% = (1841 : 2453) \cdot 100\%$. Натомість у селах більш як половину всіх ресурсів (51,7%) складають натуральні надходження у вартісній оцінці і, в першу чергу, вартість спожитої продукції від особистого підсобного господарства та самозаготівель. Ця стаття доходів є вагомою і в малих містах (32,9%), де в розрахунку на одне домогосподарство середньомісячна вартість натуральних надходжень становить $124 \text{ грн.} = 676000 : 5450$, що майже вдвічі більше відповідного показника у великих містах ($390000 : 6720 = 58 \text{ грн.}$).

У сільських домогосподарствах середній розмір грошових доходів найменший і складає лише 170 гривень на місяць, середньомісячні сукупні ресурси тут найбільші ($2292000 : 5510 = 416 \text{ грн.}$) за рахунок натуральних надходжень.

Аналізується структура сукупних ресурсів і грошових доходів домогосподарств за окремими джерелами надходжень. Склад сукупних ресурсів та грошових доходів порівнюється в просторі (по окремих групах домогосподарств) і в часі. Інтенсивність зміни структури доходів за джерелами надходжень, оцінюється лінійним коефіцієнтом структурних зрушень l_d :

$$l_d = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m |d_{j1} - d_{j0}|$$

де d_{j1} , d_{j0} – частки окремого виду доходів у порівняних сукупностях ; m - число складових доходів.

Так, за даними табл. 3 середнє лінійне відхилення часток домогосподарств великих та малих міст становить $l_d = (|75,1 - 57,8| + |15,9 - 32,9| + |9,0 - 9,3|) : 3 = 11,5$ п.п., тобто структура сукупних ресурсів домогосподарств великих та малих міст відрізняється в середньому на 11,5 п.п.

Вивчається також динаміка середніх реальних (грошових та сукупних доходів, призначених пенсій) побудовою індексів.

Індекси середньомісячної реальної заробітної плати розраховуються за формулами:

$$I_{P3} = I_{H3} : I_P \quad \text{або} \quad I_{P3} = I_{H3} \cdot I_{1/P}$$

де I_{H3} - індекс номінальної заробітної плати.

Також обчислюється *індекс реального середнього розміру призначених місячних пенсій* за схемою, аналогічною до I_{P3} .

Витрати населення та домогосподарства

Головною складовою грошових витрат є *споживчі витрати* – витрати домогосподарств (населення) на придбання продовольчих і непродовольчих товарів та оплату послуг, незалежно від місця здійснення витрат (організований чи неорганізований ринок, у приватних осіб). Сюди ж включаються витрати на продукти та товари для домашніх улюбленців (собак, котів, пташок тощо).

У розгорнутому вигляді споживчі витрати містять такі статті:

<i>Продовольчі товари</i>	харчові продукти, алкогольні напої, тютюнові вироби, харчування поза домом
<i>Непродовольчі товари</i>	одяг, тканини, взуття, меблі, килими, товари культурно-побутового призначення, предмети гігієни та медикаменти, транспортні засоби, запчастини та пальне
<i>Оплата послуг</i>	житлово-комунальні, побутові, транспорту та зв'язку, культури, відпочинку та спорту, медичні та санаторно-курортні, навчання та дошкільного виховання

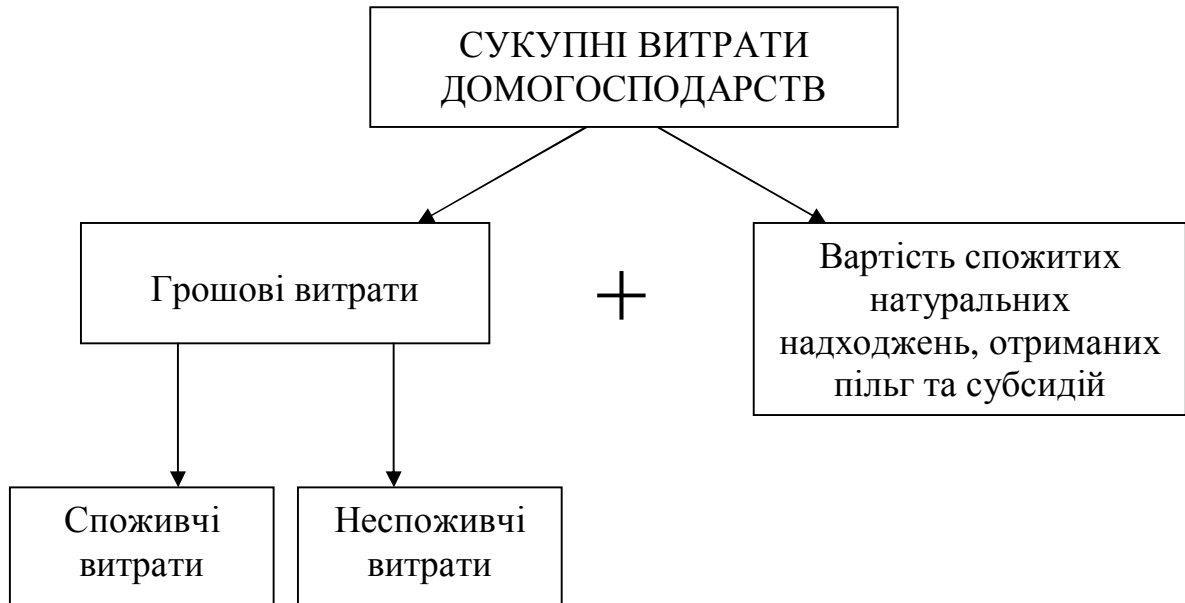
Статистика вивчає розмір споживчих витрат і їх склад у цілому та в розрахунку на одне домогосподарство. Структура та співвідношення окремих складових споживчих витрат є показником матеріального добробуту населення та домогосподарств.

Переважає частка витрат на непродовольчі товари та оплату послуг є свідченням матеріального благополуччя. Розмір витрат є визначальним критерієм матеріального добробуту населення і домогосподарств, оскільки дає об'єктивнішу оцінку реальних доходів, у тому числі не декларованих.

Інформаційною базою є дані вибіркового обстеження умов життя, які враховують всі види витрат домогосподарств, за винятком тих, що

пов'язані з підприємницькою та фермерською діяльністю, а також самозайнятістю.

Розмір сукупних витрат домогосподарств та їх складових: грошових витрат та вартості спожитих натуральних надходжень, пільг і субсидій (мал. 2).

Мал. 2 Структура сукупних витрат домогосподарств (населення)

Програма вибіркового обстеження умов життя домогосподарств передбачає спостереження за всіма видами витрат домогосподарств, крім пов'язаних із здійсненням ними підприємницької, фермерської та самостійної трудової діяльності.

Витрати - це сума платежів домогосподарств за товари та послуги, отримані у звітному періоді, сума коштів, направлених ними на купівлю акцій, сертифікатів, валюти, нерухомості, на будівництво, допомогу родичам і знайомим, на вклади до банківських установ, на податки (крім прибуткового) та інші внески. Для всебічного аналізу використання ресурсів домогосподарств вивчаються грошові витрати, які відповідають вищенаведеному визначенню, їх основна складова – споживчі витрати, а також обраховується зведений показник сукупних витрат.

Споживчі витрати – це грошові витрати домогосподарства на купівлю продуктів харчування, алкогольних та тютюнових виробів, непродовольчих товарів, а також — на оплату особистих послуг. Включаються всі витрати домогосподарств на ці. цілі незалежно від місця їх здійснення (у торговельній мережі, зі складу підприємства, організації, на ринку чи у окремих громадян).

Грошові витрати включають споживчі витрати, витрати, пов'язані з веденням особистого підсобного господарства (купівля насіння, добрива, сільськогосподарського реманенту тощо), грошову допомогу родичам та іншим особам, витрати на купівлю нерухомості, на будівництво житла та господарських будівель, на придбання акцій, сертифікатів, валюти, вклади до банківських установ, аліменти, обов'язкові податки (крім прибуткового), збори та внески, а також — інші грошові витрати, які не згадувалися раніше. Грошові витрати включають суми, фактично сплачені домогосподарством по відповідних статтях, і не враховують вартість натуральних надходжень, пільг та субсидій.

Сукупні витрати складаються з грошових витрат, а також - вартості спожитих домогосподарством і подарованих ним родичам та іншим особам продовольчих товарів, отриманих з особистого підсобного господарства, в порядку самозаготівель або подарованих, суми пільг та субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, суми пільг на оплату телефону та проїзду у міжміському транспорті. Сукупні витрати характеризують структуру використання домогосподарством сукупних ресурсів і відображають реальний поточний стан матеріального добробуту домогосподарства.

ПОКАЗНИКИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЗА РІВНЕМ МАТЕРІАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ ТА НЕРІВНОСТІ РОСПОДІЛУ ДОХОДІВ (ВИТРАТ)

В основу дослідження диференціації рівня життя домогосподарств покладені показники витрат, як більш надійні порівняно з даними щодо доходів, які респонденти схильні занижати.

Для вивчення нерівномірності розподілу домогосподарств за рівнем матеріального добробуту використовується метод групувань, за яким домогосподарства (населення) розподіляються в порядку зростання середньодушових показників доходів (витрат) на квантилі та по інтервалах доходів (витрат).

Квантилі розподілу ділять впорядковану (ранжовану за зростанням розміру ознаки – наприклад, за розміром середньодушових грошових витрат) генеральну сукупність (домогосподарств або населення) на однакові за чисельністю групи. Для аналізу даних у цьому збірнику застосовується поділ генеральної сукупності на *децилі* (десять однакових груп). При формуванні квантилів нульові значення показників не відкидаються.

Децильний коефіцієнт Диференціації доходів (витрат) населення – співвідношення мінімального рівня доходів (витрат) серед 10% найбільш забезпеченого населення до максимального рівня доходів (витрат) серед 10% найменш забезпеченого населення.

Для характеристики диференціації населення (домогосподарств) за рівнем їх грошових витрат використовуються перший та дев'ятий дециль і розраховуються за формулами:

$$D_1 = x_0 + h \frac{0,1 \sum_{j=1}^m d_j - S_{D_1-1}}{d_{D_1}} = 30 + 30 \frac{0,1 \cdot 100 - 2}{10} = 54 \text{ грн.},$$

де x_0 та h - відповідно нижня межа та ширина децильного інтервалу, S_{D_1-1} – кумулятивна частка (частота), що передує першому децильному інтервалу, d_{D_1} – частка (частота) першого децильного інтервалу.

$$D_9 = x_0 + h \frac{0,9 \sum_{j=1}^m d_j - S_{D_9-1}}{d_{D_9}} = 270 + 30 \frac{0,9 \cdot 100 - 89}{94} = 277,5 \text{ грн.}$$

Таким чином, серед 10 % найменш забезпечених верств населення максимальні грошові витрати становили лише 54 грн. за місяць, а серед 10% найбільш забезпечених мінімальні витрати перевищували 277,5 грн. на місяць.

Значення D_1 та D_9 використовуються для розрахунку **коефіцієнта децильної диференціації**.

$$V_D = \frac{D_9}{D_1} = 277,5 : 54 = 5,1,$$

тобто мінімальні грошові витрати найбільш забезпечених верств населення у 5,1 раза перевищують максимальні витрати найменш забезпечених осіб.

Медіанний рівень доходів (витрат) в розрахунку на одну особу – рівень доходів (витрат), який знаходиться в середині варіаційного ряду населення, ранжованого за зростанням середньодушових показників доходів (витрат). Медіанним буде інтервал, кумулятивна частка якого перевищує половину обсягу сукупності, тобто

$$S_d \geq 0,5 \sum_{j=1}^m d_j.$$

За даними табл. 6 медіана грошових витрат населення становила:

$$M_e = x_0 + h \frac{0,5 \sum_{j=1}^m d_j - S_{me-1}}{d_{me}} = 120 + 30 \frac{0,5 \cdot 100 - 45}{15} = 130 \text{ грн,}$$

де x_0 та h - відповідно нижня межа та ширина медіанного інтервалу, S_{me-1} - кумулятивна частка передмедіанного інтервалу, d_{me} - частка медіанного інтервалу.

Таким чином, половина населення витратила грошей у середньому до 130 грн. на місяць, що на 10% перевищувало межу малозабезпеченості $(130 : 118,3) \cdot 100 - 100 = 10\%$.

Крива Лоренца - кумулятивний розподіл чисельності населення та відповідних цієї чисельності доходів (витрат). Таким чином, вона відображає співвідношення часток всіх доходів (витрат) та часток всіх їх отримувачів (всіх тих, хто робив витрати). Наприклад (по витратах): за умовою рівномірного розподілу витрат, тобто 10% населення роблять 10% всіх витрат, 20% - п'яту частину витрат, 50% - половину і т.д., цей розподіл має вигляд лінії - діагоналі квадрату зі сторонами від 0% до 100%. Нерівномірний розподіл характеризується кривою Лоренца (лінією фактичного розподілу), яка знаходиться тим далі від діагоналі квадрату, чим більше диференціація.

Коефіцієнт нерівності розподілу доходів (витрат) серед населення або концентрації доходів (витрат), індекс Джині — відображає ступінь відхилення фактичного розподілу доходів (витрат) за чисельно рівними групами населення від лінії їх рівномірного розподілу.

В разі $K_G = 0$ розподіл витрат між усіма групами населення рівний, а при $K_G = 1$ навпаки, тобто, коли всі витрати здійснює лише одна особа.

Розрахуємо K_G за даними табл. 4 децильного розподілу населення за розміром середньодушових грошових витрат за формулою:

$$K_G = 1 - 2 \sum_{j=1}^m x_j \text{cum } y_j + \sum_{j=1}^m x_j y_j,$$

де x_j , частка населення в j -ій децильній групі, y_j - частка витрат, сконцентрованих в j -ій децильній групі, $\text{cum } y_j$ - кумулятивна частка витрат, m - число децильних груп, що дорівнює 10.

Табл. 4

Номер децильної групи населення за розміром середньодушових грошових витрат	Частка населення в децильній групі x_j	Частка в децильній групі в загальному розмірі грошових витрат y_j	Розрахункові дані		
			$\text{cum } y_j$	$x_j y_j$	$x_j \text{cum } y_j$
1	0,1	0,022	0,022	0,0022	0,0022
2	0,1	0,039	0,061	0,0039	0,0061
3	0,1	0,051	0,112	0,0051	0,0112
4	0,1	0,063	0,175	0,0063	0,0175
5	0,1	0,076	0,251	0,0076	0,0251
6	0,1	0,089	0,340	0,0089	0,0340
7	0,1	0,105	0,445	0,0105	0,0445
8	0,1	0,126	0,571	0,0126	0,0571
9	0,1	0,158	0,729	0,0158	0,0729
10	0,1	0,271	1,000	0,0271	1,0000
Разом	1,0	1,000	X	0,1000	0,3703

$K_G = 1 - 2 \cdot 0,3706 + 0,1 = 0,3588$, що свідчить про помірну диференціацію витрат населення.

Чисельність домогосподарств (населення) з рівнем середньодушових доходів (витрат) на місяць нижче межі малозабезпеченості - визначається на підставі даних розподілу домогосподарств (населення) за рівнем доходів (витрат) і є підсумком числа домогосподарств (осіб), рівень доходів (витрат) яких нижче величини межі малозабезпеченості, яка діяла в державі на момент аналізу.

Межа малозабезпеченості - нормативна величина середньодушового сукупного доходу, який забезпечує працездатному

громадянину споживання товарів та послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством. У 2000 році межа малозабезпеченості становила 118,3 грн. на місяць.

Чисельність домогосподарств (населення) з рівнем середньодушових доходів (витрат) на місяць нижче прожиткового мінімуму - визначається на підставі даних розподілу домогосподарств (населення) за рівнем доходів (витрат) і є підсумком числа домогосподарств (осіб), рівень доходів (витрат) яких нижче величини прожиткового мінімуму, який діяв в державі на момент аналізу.

Прожитковий мінімум - це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості[1].

Згідно Закону України "Про затвердження прожиткового мінімуму на 2000 рік" від 5 жовтня 2000 року № 2025-ІІІ[?], у ІV кварталі 2000 року прожитковий мінімум становив 270,1 грн. на місяць.

Для висвітлення рівня життя груп домогосподарств, в яких середньодушовий рівень добробуту нижче діючих в Україні соціальних нормативів, застосовується для виділення відповідних груп як показник "межа малозабезпеченості", так і "прожитковий мінімум". Це обумовлено тим, що Законом України "Про затвердження прожиткового мінімуму на 2001 рік" передбачено внесення змін до законів України, в яких межа малозабезпеченості застосовується як розрахункова величина, але на цей час відповідні зміни внесено не у всі законодавчі акти. У зв'язку з цим за погодженням з Мінпраці України визнано доцільним тимчасове застосування обох нормативів.

Розподіл доходів (витрат) за децильними групами домогосподарств (населення) відображає частки доходів (витрат), які

отримує (витрачає) відповідна децильна група домогосподарств (населення).

У таблиці 5 подано структуру та середній розмір споживчих витрат домогосподарств міської та сільської місцевості України у 2000 р. Ліва частина споживчих витрат домогосподарств (майже 70%) йде на придбання продовольчих товарів. По двох інших статтях існує певна диференціація. В містах витрати на непродовольчі товари та оплату послуг розподіляються майже однаково, а в сільській місцевості більше витрачається на непродовольчі товари. В цілому ж структура споживчих витрат домогосподарств міської та сільської місцевості майже однакова, про що свідчить значення коефіцієнта подібності структур h , яке наближується до 1:

$$h = 1 - \frac{1}{2} \sum |d_j - d_k| = 1 - \frac{|0.01| + |-0.06| + |0.05|}{2} = 1 - 0,06 = 0,94.$$

Отже, існуюча структура споживчих витрат свідчить про неблагополучний матеріальний стан населення України незалежно від виду поселення, хоча в містах середній розмір споживчих витрат домогосподарств у 1,6 раза вищий, ніж у селах (462 : 290).

Табл. 5

Споживчі витрати	Середній розмір витрат у розрахунку на одне домогосподарство місцевості, грн.		Порівняння середніх витрат у домогосподарствах міської та сільської місцевості, разів	Структура витрат у господарствах місцевості, %		Зрушення в структурі витрат в розрізі місцевості, ± п. п.
	Міської	Сільської		Міської, d_j	Сільської, d_j	
Продовольчі товари	312	195	1,6	68	67	1
Непродовольчі товари	69	60	1,2	15	21	- 6
Оплата послуг	81	35	2,3	17	12	5
У цілому	462	290	1,6	100	100	0

Розглянемо розподіл населення України за розміром середньодушових грошових витрат на місяць (табл. 6).

Табл. 6

Середньодушові грошові витрати на місяць, грн.	Частка населення, % d_j	Кумулятивна частка населення, % Sd_j	x_j	$x_j d_j$
До – 30	2	2	15	30
30 – 60	10	12	45	450
60 – 90	16	28	75	1200
90 – 120	17	45	105	1785
120 – 150	15	60	135	2025
150 – 180	11	71	165	1815
180 – 210	9	80	195	1755
210 – 240	5	85	225	1125
240 – 270	4	89	255	1020
270 – 300	4	93	285	1140
300 і більше	7	100	315	2205
Разом	100	X	X	14550

Середньодушові грошові витрати населення за місяць обчислюються за середньою арифметичною зваженою:

$$x = \frac{\sum_{j=1}^m x_j d_j}{\sum_{j=1}^m d_j} = \frac{14550}{100} = 145,5 \text{ грн.}$$

Отже, в 2000 р. у середньому на душу населення витрачалося 145,5 грн. за місяць, що лише в 1,2 раза перевищувало існуючу межу малозабезпеченості (145,5 : 118,3) і на 46,1% нижче за прожитковий мінімум (270,1 грн.).

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

Якщо в економічній сфері головним національним пріоритетом є створення сучасної ринкової економіки, то у соціальній сфері національним пріоритетом такої ж значущості є формування сучасного середнього класу як основного рушія та гаранта реформ у суспільстві. Середній клас — не тільки і не стільки якась окрема соціальна група населення. Це також і певний спосіб та якість життя, притаманні представникам різних верств населення.

В країнах із соціально зорієнтованою економікою до середнього класу належать як представники недержавного сектору економіки (дрібні та середні підприємці, особи, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю, власники приватного майна і капіталів), так і наймані працівники у приватній та державній сферах. Загалом, середній клас може складатися з найрізноманітніших верств суспільства: бізнесменів і комерсантів, наукової й технічної інтелігенції, державних службовців, працівників культури та мистецтва, кваліфікованих робітників та фермерів.

В країнах із соціально зорієнтованою економікою до середнього класу належать навіть так звані “вразливі верстви населення” — пенсіонери, інваліди, багатодітні та неповні сім’ї. До середнього класу, як за рівнем доходу, так і за якістю життя, їм дозволяє увійти існуюча розгалужена та диверсифікована система соціального забезпечення. Досить високий загальний рівень життя цих груп населення забезпечується, як високими розмірами їхніх пенсій за попередню трудову діяльність, так і наявністю недержавних пенсійних фондів, а також сприятливих умов для продовження трудової діяльності з урахуванням особливостей та

специфіки даної категорії робочої сили. Надійні та розгалужені недержавні пенсійні фонди є важливим джерелом інвестиційних ресурсів для економіки.

Треба відзначити, що наявність розгалуженої та всеосяжної соціальної системи доступна лише стабільним та багатим країнам, оскільки постійне вдосконалення таких систем призводить до додаткового навантаження на економіку, відволікає значні кошти на її розвиток та суспільний прогрес. Крім того, країни з розвинутою економікою, входять до різноманітних міжнародних наддержавних організацій, угоди та договори, виконують певні зобов'язання щодо технічної та гуманітарної допомоги у вирішенні соціальних проблем країн, що розвиваються, надзвичайних ситуацій, зокрема соціальних конфліктів та соціальних наслідків іншого виду конфліктів та воєн.

Часто умовою надання такої допомоги з боку донора є виконання певних політичних, економічних та соціально пов'язаних умов реципієнтом допомоги. У період становлення незалежності Україна неодноразово стикалася з подібними вимогами щодо проведення певних заходів соціальної політики з боку Світового банку, Монетарного фонду та інших міжнародних організацій та окремих країн, як умови надання кредитів та виконання двосторонніх та міжнародних домовленостей. Частина таких умов донорів напряду стосувалася соціальної політики держави, рівня життя населення та соціальної поляризації українського суспільства — як от вимоги щодо зниження або замороження зарплат, пенсій, стипендій, або підвищення оплати за комунальні послуги тощо.

Як було показано у попередніх підрозділах, однією з основних негативних плат українського суспільства за нові економічні умови було екстраординарне зростання бідності — як за доходами, так і за фізичними проявами для людини. Соціальна стратифікація суспільства, досить незначна у дореформений період, так звана “соціальна рівність”, як і

рівність за доходами, трансформувалася у абсолютну нерівність, коли співвідношення доходів 10 % найбагатших та 10 % найбідніших категорій населення зросло з 4 разів у 1990 р. до 67 у 1996 р. й на початку поточного століття складає близько 10 разів. 10 % населення України концентрують сьогодні 40 % доходів всього населення країни, причому 2/3 цих доходів мають кримінальне походження.

Реальна вартість доходів також зазнала девальвації — реальна заробітна плата зменшилася у 3,8 разу, а реальна пенсія — у 4 рази [6]. У результаті до бідних та вкрай бідних категорій належить 41,4 % населення України. І це за умови, що за визначенням межа бідності складає 56,6 % прожиткового мінімуму, який дозволяє покривати лише наймінімальніші потреби людини. Таким чином рівень оплати праці в Україні є надто низьким. Тому зайнятість не може забезпечити більш-менш пристойний рівень життя навіть для самого працюючого, не говорячи вже про наявних у нього утриманців.

Бідними стають люди, які все своє життя чесно працювали, жили за законами суспільства, мали непогані заробітки. Формується поняття так званої “суб’єктивної бідності”, рівень якої є набагато вищим за об’єктивні показники. В країні спостерігається значне відставання реального життя від існуючих стандартів і водночас формується високий рівень суспільного незадоволення діяльністю влади.

У ході трансформацій зруйновано традиційний для України зв’язок між соціальним статусом зайнятих та їхнім рівнем освіти. Сьогодні наявність вищої освіти також не забезпечує входження до середнього класу суспільства ані за службовим станом, ані за рівнем добробуту.

У суспільстві сформувався значний прошарок маргіналів, який складається з людей різного освітнього та професійного рівня. За даними обстеження робочої сили, наприкінці минулого століття в Україні нараховувалося близько 20 млн. осіб, яких відносять до маргінальних

груп, що становить більше 40 % населення у віці 15 років і старше. До маргіналів відносять: безробітних (більше 1 року); зайнятих та пенсіонерів, зарплати та пенсії яких нижче межі малозабезпеченості; працюючих, які перебувають у вимушених відпустках, жебраків та бродяг, зневірених осіб. До цієї групи все більше починають входити “неомаргинали” — особи високоосвічені, з розвиненою системою потреб, значними соціальними очікуваннями і суттєвою політичною активністю. Відбувається маргіналізація осіб з вищою освітою, які впливають на формування громадської думки.

Процес маргіналізації суспільства призводить до створення нової, соціально відокремленої, системи цінностей, якій притаманні ворожнеча до існуючих суспільних інституцій, антагоністичні форми соціальної нетерпимості, схильність до спрощених і здебільшого радикальних рішень, крайній індивідуалізм або відчуття “стадності”. Маргинали та неомаргинали становлять суттєвий потенціал соціальної нестабільності та громадської непокори в країні.

Враховуючи, що соціальна структуризація українського суспільства є невідповідною сучасному етапу розвитку країни, виконанню завдань економічного реформування та збереження соціальної стабільності, а також те, що наявність середнього класу є визначальним фактором формування та реалізації всієї державної політики у розвинених країнах, проблеми “становлення середнього класу” в Україні та “створення умов для його закріплення” [6] визнані одними з визначальних завдань Стратегії подолання бідності в Україні на 2000—2010 роки. Фактично заходи Стратегії спрямовані й на нормалізацію та розбудову соціальної структури українського суспільства, оскільки подолання бідності, формування сучасної соціальної політики, побудова та налагодження взаємодії всіх інститутів її реалізації, заплановані Указом Президента, неминуче призведуть до вирішення вказаного завдання.

Формування середнього класу, якому буде властивий спосіб життя, притаманний населенню розвинених країн, і який буде охоплювати різноманітні верстви населення (зокрема й вразливі соціальні групи), стане тією сучасною соціальною формою, яка зможе задовольнити потреби народу України у гідних умовах життєдіяльності, а також створити цивілізовані шляхи і способи створення таких умов. Формування середнього класу, що базується на способі життя, притаманному розвиненим країнам і який буде охоплювати найрізноманітніші верстви населення, можна визначити як один з головних національних інтересів України, стратегічну соціальну мету реформування економіки та суспільства. Лише заходами виваженої та продуманої економічної та соціальної політики можливо створити умови для забезпечення системи соціальної безпеки країни, гарантом підтримання якої буде сильний, стабільний та здоровий середній клас.

СТАНОВИЩЕ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА 2000 – 2002

Позитивні тенденції розвитку економіки у 2000 – 2002 р. сприяли певному поліпшенню становища. За січень—липень 2001 р. реальні грошові доходи громадян збільшилися на 8,7 %, порівняно з відповідним періодом 2000 р. У липні 2001 р. середня заробітна плата становила 327,31 грн. і зросла в номінальному вимірі на 37,2 %, порівняно з липнем 2000 р., та на 29,2 % з початку року. Реальна заробітна плата за 7 місяців 2001 р. зросла на 17,7 % проти відповідного періоду 2000 р.

Проте, незважаючи на ці позитивні тенденції, істотних зрушень на краще не відбулося. За січень—липень 2001 р. не виплачено 7,4 % нарахованої заробітної плати, причому більше 2/3 боргів накопичено у двох галузях: вугільній промисловості, машинобудуванні та металообробці. Станом на серпень 2001 р. загальна сума заборгованості із заробітної плати склала 3,9 млрд. гривень. Незважаючи на титанічні зусилля двох складів уряду, за період з липня 2000 р., тобто за 13 місяців, суму заборгованості вдалося зменшити лише на 11,8 %, а у промисловості — на 2,2 %. Дві третини заборгованості припадає на підприємства недержавної форми власності, що засвідчує низьку ефективність державного регулювання трудових відносин. За терміном найтривалішу заборгованість із зарплати серед усіх галузей економіки має сільське господарство: більш ніж половині працівників зарплату не виплачено за півроку і більше.

У більшості галузей нарахована заробітна плата суттєво нижча від рівня середньої зарплати по країні. Найвищим є рівень оплати праці у сфері фінансування, кредитування та страхування (813,9 грн.), найнижчим

— у бюджетній сфері. Співвідношення між мінімальною і максимальною заробітною платою в галузях економіки за 2000 р. становило 6,5 разу, у той час як у 1990 р. — 2,5 рази. Як і раніше, значна частина оплати праці здійснюється у натуральній формі. У 2000 р. працівникам було сплачено продукцією 3,5 млн. грн. (11,2 % нарахованої заробітної плати), а за січень—липень 2001 р. — 1,4 млрд. грн. Працівникам сільського господарства у липні 2001 р. продукцією сплачено 98 % (!) нарахованої заробітної плати.

Заборгованість з пенсій в Україні на початок 2001 р. складала 1,3 млрд. гривень. З 1 грудня 2000 р. розпочато підвищення розмірів пенсій. Загальна сума коштів, які планувалося спрямувати на підвищення пенсій у 2001 р., становила 2,2 млрд. гривень. Підвищення пенсії стосувалося 13,8 млн. пенсіонерів, а загальне підвищення розміру пенсії становитиме близько 24 %. Фактично ж підвищення пенсій буде компенсувати втрати пенсіонерів в результаті інфляції попередніх років. І ці два процеси — підвищення пенсій та погашення заборгованості з заробітної плати будуть відбуватися на тлі інфляції, новий виток якої попереду. Середній розмір призначеної пенсії у жовтні 2000 р. складав лише 73,3 грн. на місяць, а її купівельна спроможність порівняно з 1999 р. знизилася майже на 20 %. Співвідношення між середнім розміром пенсії й середньою заробітною платою працівників, зайнятих у галузях економіки, знизилося з 39 % у 1999 р. до 31,4 % у листопаді 2000 р. Підвищення розмірів пенсій, лише якоюсь мірою компенсує втрати від інфляції 2000 р. і попередніх років.

Зниженню рівня життя населення сприяє поширення безробіття — перехід працюючих до категорії безробітних з відповідним зменшенням рівня доходу та перебування у цьому стані досить тривалий час. Вже у 2000 р., за даними щоквартальних обстежень домогосподарств, рівень безробіття населення України склав 11,7 % проти 10,2 %, за тими ж даними 1999 р., що майже у 3 рази перевищує офіційний. Прогнозні розрахунки,

зроблені Інститутом реформ, передбачають зростання навіть офіційного рівня безробіття, який, враховуючи вказане співвідношення офіційного та неофіційного показників, буде значно вищим. Не дивлячись на деяке підвищення, все ще низьким залишається рівень допомоги по безробіттю. У грудні 2000 р. допомогу з безробіття отримувало 627,3 тис. осіб в середньому у розмірі 59,4 гривень.

Аналізуючи основні показники рівня життя населення за останні 5 років (у доларовому еквіваленті для збереження порівнянності), можна зробити однозначний висновок про тотальне погіршення якості життя населення України — удвічі для пенсіонерів, 1,5 разу для працюючих (табл. 7).

Продовжується зниження рівня життя населення, про що свідчать також дані структури грошових доходів населення, в якій скорочується частка оплати праці та пенсій.

Таблиця 7

Основні показники рівня життя населення України ВВП, ціни, доходи

ВВП, ціни, доходи	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Зміна реального валового внутрішнього продукту, %	-12,2	-10,0	-3,0	-1,9	-0,4	6,0
Індекс споживчих цін, % за рік	281,7	139,7	110,1	120,0	119,2	125,8
Доларовий (США) еквівалент (за готівковим курсом): - середньої заробітної плати (грудень)	67,26	80,15	86,94	49,17	39,81	42,05
- середньої пенсії	26,28	28,32	28,05	24,76	16,68	13,40
- середніх грошових доходів на душу населення на місяць	28,98	35,77	44,03	36,63	24,89	26,69

Як наслідок, в країні поширюється і поглиблюється бідність. За даними Стратегії подолання бідності [9], до категорії бідних в Україні у 2000 р. належали 26,7 % населення, до категорії вкрай бідних — 14,7 %.

Тобто, відповідно до встановленого критерію бідності, більше половини населення України проживає на 56,6 % обсягу встановленого прожиткового мінімуму. Резонно було б доповнити вказану категорію тими, хто живе на залишок у 43,4 % до рівня прожиткового мінімуму, оскільки його розмір у 118 грн не забезпечує не тільки підтримання мінімально пристойного життя, але робить проблематичним фізіологічне виживання самої особи.

Основну частину бідних — 75 % становлять сім'ї з дітьми, 44,5 % бідних сімей — це сім'ї, у складі яких є пенсіонери. Майже 78 % усіх бідних становлять сім'ї, в яких хтось з дорослих працює, тобто наявність роботи та отримання заробітної плати сьогодні не захищає від бідності. Значна частина бідних домогосподарств — 37 % мешкає у сільській місцевості.

В країні поширюються прояви абсолютної бідності, безпритульність, жебрацтво, дитяча бездоглядність. За оцінками, в Україні понад 26 тис. волоцюг, з них майже 10 тис. — молодь. На обліку в органах внутрішніх справ майже 90 тис. осіб, які допускають немедичне вживання наркотиків та психотропних речовин.

Обсяги та динаміка доходів населення формують рівень його життя. Рівень життя можна також достовірно оцінити за показниками структури сукупних доходів і витрат населення [10]. Так, у 2000 р. питома вага грошових доходів займала в структурі загальних доходів одного домогосподарства 72,4 %, в містах 75,3 %, у селах — 54,0 %, а частка отриманої у підсобних господарствах продукції — 18,2 %, 8 % та 34,9 %, відповідно. Оскільки в аграрних регіонах існують зазначені вище соціально-економічні проблеми (затримки з виплатами зарплат і пенсій тощо) грошові доходи не є визначальними в структурі загальних доходів, отримуваних домогосподарствами.

Скорочення реальних грошових доходів більшості населення, його платоспроможного попиту зумовило погіршення структури споживання населення. Основною статтею витрат сучасних домогосподарств, значення якої у кілька разів перевищує всі інші, є витрати на придбання продуктів харчування, що свідчить про нераціональну та дефіцитну їхню структуру. Так, у домогосподарствах, розташованих у міських поселеннях, частка сукупних витрат на харчування у 2000 р. становила 64,5 %, витрати на непродовольчі товари склали — 13,7 %, а оплата послуг — 16,4 % (цей рівень пов'язаний з неадекватним рівню доходів підвищенням плати за житлово-комунальні послуги). В той же час, в сільській місцевості частка витрат на харчування становила 57,2 %, витрати на непродовольчі товари — 16,1 %, а витрати на оплату послуг — 10,2 %.

Однак зі збільшенням структурної частки продуктів харчування у витратах значно погіршилась якість харчування населення. По-перше, за останні 10 років скоротилися обсяги споживання у 1,5—2,0 рази. Енергетична цінність раціону харчування 10 млн. осіб (тобто майже п'ятої частини населення країни) є нижчою за 2100 кКал, що за визначенням Світової організації охорони здоров'я, є порогом бідності. По-друге, збідніла структура споживаних продуктів — порівняно з 1990 р. споживання на душу населення м'яса зменшилось на 52 %, молока — на 44 %, яєць — на 42 %, рибних продуктів — на 59 % (табл. 5.3). По-третє, знизилася енергетична цінність добового раціону однієї особи — для представника з найбільш бідних 30 % населення країни вона становить 1924 кКал, а фактичний рівень споживання склав за даними 2000 р., молока і молочних продуктів — 50 %, яєць — 56 %, риби і рибопродуктів — 41 %, цукру — 76—88 %, олії та інших рослинних жирів — 73 %, картоплі — 108 %, овочів та баштанних — 63 %, фруктів, ягід, горіхів, винограду — 33 %, хлібу і хлібних продуктів — 121 %.

Вказаний процес зміни структури асортименту споживаних продуктів за рахунок зростання споживання картоплі та хлібу (що є загально визнаним критерієм бідності) продовжувався і у 2000 р. Це свідчить про те, що оголошене зростання реальних доходів населення у 2000 р. не торкнулося більшості громадян країни.

Із погіршенням рівня життя знизилася самозбережна поведінка населення, ступінь піклування про своє здоров'я. Економічна скрута унеможлиблює раціонально організувати витратну частину сімейного та особистого бюджету громадян.

За даними проведеного у жовтні 2000 р. Держкомстатом дослідження з питань, пов'язаних із доступністю для населення послуг охорони здоров'я та лікарських препаратів, третина сімей, члени яких потребували медичної допомоги, не змогла задовольнити ці потреби. Основною причиною цього переважна більшість вказала занадто високу вартість ліків, виробів медичного призначення, послуг охорони здоров'я. Висока вартість виробів медичного призначення, протезування, відвідування стоматолога, проведення медичних обстежень, отримання лікувальних процедур змусила відмовитися від цих видів медичної допомоги переважну частину (88—95 %) членів господарств, які її потребували.

ДОХОДИ ТА ВИТРАТИ НАСЕЛЕННЯ
ЗА СІЧЕНЬ - ЧЕРВЕНЬ 2003р

Номінальні доходи населення за січень-червень 2003р. порівняно з аналогічним періодом 2002р. збільшились на 12,4%. Наявні доходи, які можуть бути використані населенням на придбання товарів та послуг, зросли на 10,3%, а реальні наявні, визначені з урахуванням цінового фактора, - на 6,8%.

У червні п. р. порівняно з травнем номінальні доходи населення збільшились на 8%, а наявні та реальні наявні - на 3,7% та 3,6%.

Наявні доходи у розрахунку на одну особу за червень 2003р. становили 248 грн. проти 217,2 грн. за червень 2002р.

Витрати населення у січні-червні п. р. порівняно з аналогічним періодом попереднього року збільшились на 17,2%. Приріст заощаджень склав 705 млн. грн.

Склад доходів та витрат населення за січень-червень 2003р. характеризується такими даними: (Табл. 8)

Табл. 8

Доходи	Млн. грн.	У % до підсумку
		87028
у тому числі		
заробітна плата	38569	44,3
прибуток та змішаний дохід	9382	10,8
доходи від власності, одержані	1702	2,0
соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	37375	42,9
у тому числі		
соціальні допомоги	17263	19,8
інші поточні трансферти	3647	4,2
соціальні трансферти в натурі	16465	18,9
Разом	87028	100,0
Витрати та заощадження		
у тому числі		
придбання товарів та послуг	78504	90,2
доходи від власності, сплачені	331	0,4
поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	7488	8,6
у тому числі		
поточні податки на доходи, майно тощо	6095	7,0
внески на соціальне страхування	929	1,1
інші поточні трансферти	464	0,5
нагромадження нефінансових активів	-1232	-1,4
приріст фінансових активів	1937	2,2

Отже, статистика свідчить, що в останній час темпи економічного зростання в Україні спадають. Збереження таких тенденцій на тривалу перспективу може повернути економіку знову на спадні позиції. Тому заслуговує на увагу поставлене Урядом завдання щодо прискорення темпів приросту ВВП (2003р. – 6%, 2004 – 8%). За своїм змістом проект Програми відповідає положенням послання Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 роки” та політичної Угоди між

Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України про співпрацю та солідарну відповідальність. Великий інтерес викликає те, яким чином Уряд передбачає досягти запланованого.

Одним із найважливіших напрямів своєї програми Уряд назвав реформування податкової системи. Дійсно, саме вона є підґрунтям, на якому базується економічне зростання і, як наслідок, належне фінансування соціальної та гуманітарної сфери, охорони навколишнього природного середовища, зменшення кількості населення, що перебуває за межею бідності, відродження і підтримка вітчизняного виробника, підвищення якості життя народу. Серед положень, викладених у цих проектах можна виділити найголовніші позитивні зрушення, що сприятимуть виконанню поставлених Урядом завдань:

- поетапне зниження податку на прибуток до 20%,
- податку на додану вартість - до 15%,
- податку на доходи фізичних осіб - не більше 20%,
- спрощення процедури адміністрування податків,
- суттєве скорочення податкових пільг та розширення бази оподаткування,
- поетапне наближення до прожиткового мінімуму мінімального неоподаткованого доходу,
- удосконалення механізму оподаткування та звітності суб'єктів малого підприємництва.

Разом з тим, Уряд планує новий підхід до вирішення регіональних проблем через перерозподіл державних доходів на користь місцевих бюджетів. Передбачається передача частини доходів центрального бюджету до місцевих. Однак, нам відомий той факт, що на місцях, в регіонах, витрачання коштів є менш контрольованим. У зв'язку з цим повністю логічною є пропозиція Уряду про посилення фінансового контролю в регіонах та повне переведення місцевих бюджетів на

казначейське обслуговування. Держава має піклуватися про свої регіони, але при цьому забезпечувати збереження державних коштів.

Реалізація плану ефективного використання потенціалу регіонів, окрім перерахованих вище заходів, передбачає:

- врегулювання питань власності територіальних громад,
- підготовку проекту закону щодо врегулювання питань адміністративно-територіального устрою,
- удосконалення законодавства щодо спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку з метою підвищення їх ефективності, забезпечення їх функціонування відповідно до міжнародних принципів, - укладення договорів між урядом та відповідними обласними радами щодо розвитку регіонів тощо.

Основні прогностичні макропоказники економічного і соціального розвитку, викладені в проекті Програми Уряду відповідають показникам, закладеним в Основних засадах грошово-кредитної політики на 2003р., Основних напрямках бюджетної політики на 2003 рік та Законі України “Про Державний бюджет України на 2003 рік”, ухвалених Верховною Радою України.

Усі перераховані заходи разом із запланованими напрямками боротьби з тінізацією економічних оборотів, захисту прав кредиторів, боротьби з відмиванням коштів допоможуть Україні зміцнити свою економіку та досягти запланованого рівня зростання. На цій основі можна бути впевненим у вирішенні ряду соціальних проблем. Виходячи з викладеного, нам здаються повністю реальними завдання щодо підвищення заробітної платні. Випередження темпів її зростання у порівнянні з темпами інфляції означає підвищення саме реальної зарплати, а відтак, покращання добробуту населення. Звичайно, це не буде європейський рівень життя. Але досягти його в один момент неможливо.

Лише поступове наближення в результаті реформування економіки країни забезпечить нам достойне майбутнє.

ВИСНОВКИ

Наведені вище характеристики соціального та демографічного розвитку України свідчать, що країна сьогодні перейшла межу припустимого зниження показників демографічного відтворення та життєвого рівня населення по всіх індикаторах для основної маси своїх громадян. Процеси демографічної деградації, погіршення соціальних умов відтворення безсумнівно позначаються на економічному реформуванні й загальмовують темпи його реалізації.

В останні роки в Україні зроблено вагомі кроки у напрямку забезпечення макроекономічної стабілізації та переходу до початку економічного зростання — зокрема, досягнуті низькі темпи інфляції та стабілізація курсу національної валюти. Однак, досягнення ряду принципів успіхів у зміцненні грошово-фінансової системи, державних фінансів, вирівнюванні платіжного балансу відбулося в основному за рахунок значного погіршення соціально-економічного становища українських громадян. Поставлене перед необхідністю самостійного пошуку засобів виживання, населення України масово поповнює лави нужденних, безробітних, зневірених, що вкрай негативно впливає на його відтворювальні плани та настанови.

Формування працездатної частини людського капіталу гальмують масові не виплати заробітної плати, закриття виробництв, затримка соціальних допомог та їхній вкрай низький розмір, що призводить до різкого падіння рівнів споживання населення, погіршення структури його харчування. Оскільки немає впевненості у завтрашньому дні, населення перебуває у стані постійного стресу, що ставить під загрозу

його здоров'я, сприяє зниженню показників демографічного відтворення, і саме виживання значної частини населення, є серйозною загрозою для майбутнього України. Погіршення економічного становища більшої частини населення призводить до наростання зневіри в економічні реформи, економічна політика ризикує втратити свою соціальну базу, що призведе до різкого зниження її ефективності та значних соціальних втрат від реформ.

Як наслідок — сьогодні для розв'язання кризових явищ потрібні значно складніші заходи, аніж ті, які можна було вжити раніше.

Зрозуміло, що політичні та економічні трансформації самі по собі не призведуть до бажаного ефекту — створення демократичної, ринково зорієнтованої держави, якщо не буде враховано інтереси та не буде адаптовано до нових умов суб'єкта цих перетворень — населення.

Виходячи з багатовимірності людського розвитку, основними показниками людського капіталу можна вважати: тривалість життя при народженні, стан здоров'я населення, сумарний коефіцієнт плідності, рівень освіти населення та рівень його доходів. У динаміці ці показники відтворюють існуючі тенденції у стані людського капіталу країни. Очевидно, що соціальна сфера повинна бути адаптована до ринкових умов.

ПЕРЕЛІК ЗВЕРТАНЬ

1. Закон України "Про прожитковий мінімум" від 15 липня 1999р. № 966-XIV.
2. [6] [9] *Стратегія* подолання бідності: Указ Президента України від 15 серп. 2001 року № 637\2001.
3. Політична Економія – За заг. ред. Г.А. Огаяна – К.; МАУП 2003.
4. Політична Економія – О.О. Беляєв, А.С. Бебело – К.; 2001.
5. А.М. Єріна, О.К. Мазуренко, З.О.Пальян – Економічна Статистика *Практикум*. К.:2002 р.
6. [10] Витрати і доходи домогосподарств України у 2000 році проаналізовані за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України.
7. <http://www.ukrstat.gov.ua>
8. <http://www.niss.gov.ua/book/strateg2/chast%205>
9. <http://www.regions.org/uaindex/phpdo.doc>